

УДК 351.86

Н. С. СМІРНОВА

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто сучасні підходи до визначення поняття демографічної безпеки та обґрунтовано доцільність використання аксіологічного підходу.

Ключові слова: національна безпека, демографічна безпека, економічна безпека, соціальна безпека, демографічний суверенітет, відтворення населення.

The article reviews modern approaches to the definition of demographic security and expediency of axiological approach.

Key words: national security, demographic security, economic security, social security, demographic sovereignty, population reproduction.

Сьогодні наша країна ввійшла у тривалу і масштабну демографічну кризу, яка характеризується низькою народжуваністю на тлі переважаючої її смертності, високим рівнем смертності передчасної, насамперед чоловіків працездатного віку, від'ємним природним приростом населення, значним погіршенням здоров'я населення, деградацією генофонду. За таких умов, що склалися, істотно зростає роль теоретичного обґрунтування політики національної безпеки, що й визначає необхідність осмислення системи понять національної безпеки, "ревізії" існуючих уявлень відносно сутності, змісту, структури, форми прояву, причин виникнення та шляхів вирішення проблем демографічної безпеки. Категорійно-понятійний апарат, що застосовується сьогодні у сфері забезпечення демографічної безпеки, перебуває на стадії динамічного розвитку разом з розвитком цієї сфери та теорії національної безпеки загалом. Його розробка, офіційне визнання та наступна імплементація – одна з головних проблем цього розвитку.

На підставі аналізу актуальних досліджень і наукових публікацій [2–8; 10; 12; 14; 15] можна дійти висновку, що проблеми демографічної безпеки стали об'єктом досліджень філософів, істориків, політологів, фахівців державного управління. Разом з тим залишаються не достатньо вивченими актуальні проблеми державного управління демографічною безпекою, відсутній комплексний аналіз феномену демографічної безпеки.

До проблем, що стосуються безпосередньо розробки категорійно-понятійного апарату державного управління у сфері національної безпеки й зокрема демографічної безпеки, належать: неузгодженість і в окремих випадках суперечливість формулювань одних і тих самих термінів, понять, визначень, викладених у різних документах чинної нормативно-правової бази; використання офіційно не визначених термінів, понять, дефініцій; відставання розробки та впровадження категорійно-понятійного апарату від потреб системи

забезпечення національної безпеки (СЗНБ); нечіткість і неоднозначність окремих визначень; відсутність системності та координованості дій щодо формулювання та застосування категорійно-понятійного апарату в офіційних документах тощо. Зазначені проблеми стримують розробку і впровадження сучасних методів, моделей, методик управління в державне управління забезпеченням національної безпеки, не сприяють підвищенню його ефективності.

Метою статті є порівняльний аналіз сучасних підходів до визначення поняття демографічної безпеки в офіційному та науковому дискурсі України, Республіки Білорусь, Російської Федерації.

Пізнавальний процес будь-якого явища (зокрема й демографічної безпеки) не може відбуватися без осмислення системи понять, тобто інструментарію нового циклу пізнання, розширення горизонту, розпізнавання. Наявні розбіжності у вживанні понять і термінів, їх нез'ясованість, відсутність їхнього розмежування за обсягом та значенням як у наукових дослідженнях, так і у правових актах, свідчать про те, що осмислення демографічного буття з його багатогранними проявами та наслідками не отримало ще належної уваги. Наукова концепція демографічної сфери – це понятійна система, яка є відкритою для поступового збагачення термінологічного змісту та емпіричних даних, упровадження нових наукових понять.

Наявна так звана “піраміда концептів” щодо демографічних процесів. На вершині піраміди міститься поняття демографії, дещо нижче – демографічного буття або демографічного простору, а внизу, на уявній площині основи піраміди, розташовуються базисні поняття та терміни, що стосуються демографічної безпеки. Така піраміда є найбільш вдалою для концептуальної розробки та вивчення поняття “демографічна безпека”, оскільки вона є складовою частиною явища демографічні процеси.

Необхідно зауважити, що поняття “демографічна безпека” хоча і було введено в науковий обіг нещодавно, все ж таки є історичною категорією. Передумовою цьому стало поглиблення демографічної кризи, переростання її в демографічну катастрофу, що власне й обумовило виокремлення демографічної безпеки зі складу національної безпеки. Водночас, демографічна безпека може розглядатися як підсистема соціальної та економічної безпеки.

Відповідно до ст. 8 Закону України “Про основи національної безпеки України”, зміцнення демографічного і трудових ресурсного потенціалу держави, подолання кризових демографічних явищ віднесено до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки [1]. У “Методиці розрахунку рівня економічної безпеки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України” демографічна безпека визначається як стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України [13]. У проєкті закону “Про демографічну безпеку”, який був відхилений Верховною Радою України у 2002 р., були намагання виокремити та законодавчо закріпити поняття

“демографічна безпека”, “демографічні загрози”, “національні демографічні інтереси”, “демографічні інтереси держави і суспільства”, “демографічні інтереси особистості”, “демографічна політика”, “репродуктивні права”, тощо.

Вітчизняна дослідниця Н. Рингач під демографічною безпекою пропонує розуміти такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України [14].

Вітчизняні дослідники А. Мазаракі, О. Корольчук, Т. Мельник у рамках економічної безпеки під демографічною безпекою розуміють стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток держави з урахуванням сукупності її збалансованих демографічних інтересів, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян держави [8, с. 25].

У рамках соціальної безпеки український філософ В. Ананьїн під демографічною безпекою пропонує розуміти захищеність генофонду народу від різних негативних впливів і створення сприятливих умов для його існування, розвитку і самореалізації [3, с. 35].

Отже, демографічна безпека у вітчизняному офіційному дискурсі проблематики національної безпеки розглядається як різновид економічної безпеки, у вітчизняному науковому дискурсі як різновид економічної чи соціальної безпеки.

Поняття “демографічна безпека” визначено в законодавстві багатьох країн світу, у тому числі і в пострадянських країнах. Прикладом ефективного державного управління демографічною безпекою є Республіка Білорусь. У законі Республіки Білорусь “О демографической безопасности республики Беларусь” (2002 р.) дається таке визначення демографічної безпеки, вона розглядається як: “...стан захищеності соціально-економічного розвитку держави й суспільства від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток Республіки Білорусі відповідно до її національних демографічних інтересів” [9].

Білоруські науковці досліджують питання демографічної безпеки країни. Так, білоруські демографи Л. Шахотько та Л. Анісов констатують: “демографічна безпека є складовою частиною національної безпеки і являє собою також стан і розвиток демографічної ситуації, соціально-економічні наслідки якої не погіршують економічне і соціальне становище в країні” [19]. Білоруський дослідник В. Казушич пропонує розглядати демографічну безпеку як “невід’ємну складову національної безпеки, яка являє собою такий стан, при якому за дотриманні відповідного законодавства, своєчасному виявленні та усуненні демографічних загроз забезпечується демографічний розвиток країни відповідно до її національних інтересів і забезпечуються демографічні права громадянина” [10].

Отже, результати аналізу білоруського офіційного та наукового дискурсів проблем демографічної безпеки дозволяє зробити висновок про дуалізм демографічної безпеки, який полягає у взаємозв’язках демографічної безпеки із соціальною та економічною безпекою.

24 вересня 2001 р. розпорядженням Уряду Російської Федерації була ухвалена Концепція демографічного розвитку РФ на період до 2015 р. [11]. У документі зазначено, що пріоритетними напрямками демографічної політики є: стабілізація кількості населення країни, зміцнення здоров'я та тривалості життя, стимулювання народжуваності, зміцнення інституту сім'ї; пропаганда здорового образу життя. Проте питання демографічної безпеки не виділено окремим пунктом. Російські науковці в останні роки також почали досліджувати проблему демографічної безпеки як окрему складову національної безпеки. На нашу думку, найбільш вдале визначення поняття “демографічної безпеки” запропонував російський учений С. Тиводар. На його думку, демографічна безпека як явище політико-правової дійсності є видом національної безпеки, яке як система забезпечує життєво важливі інтереси особистості, суспільства і держави та засноване на загальній стратегії (концепції), метою якої є безпека людини, яка базується на реалізації її потреб та інтересів, ліквідації загроз і ризиків, спрямованих проти неї; безпека соціуму як головна умова реалізації потреб і інтересів та основний спосіб (технологія) запобігання загрозам і ризикам; наявність сприятливого навколишнього середовища і його збереження як природня умова існування людини. Інституціонально-правове забезпечення реалізації зазначеної мети виражає закономірність політико-правового взаємозв'язку національної і демографічної безпеки. Саме тому С. Тиводар пропонує демографічну безпеку розглядати як політико-правову категорію, що відбиває інституціональний взаємозв'язок між державним демографічним інтересом і системою, що отримали юридичну легітимацію суспільних відносин, політичних і правових інститутів, які забезпечують запобігання та ліквідацію загроз і ризиків у сфері збереження запланованої державної політики демографічного балансу в суспільстві [16].

Академік Російської академії природничих наук А. Вишневський стверджує, що існує, щонайменше, два різні підходи до розуміння демографічної безпеки – інструментальний і аксіологічний [4]. Інструментальний підхід полягає в тому, що демографічні процеси оцінюються не самі по собі, а з огляду на їхній внесок у розв'язання тих або інших недемографічних завдань суспільства. Відповідно, демографічні процеси розглядаються лише як засіб, інструмент для досягнення інших недемографічних цілей. У цьому випадку мова йде не про демографічну безпеку, а про інші види безпеки, забезпечення яких “обслуговується” демографічними процесами. У рамках аксіологічного підходу демографічна безпека трактується як самоцінність демографічних процесів, існування автономних, екзистенціальних демографічних цілей. Демографічна безпека розуміється як захищеність процесу життя й безперервного природнього відновлення поколінь людей, а її зміцнення пов'язується з подовженням людського життя, підвищенням ефективності демографічного відтворення. Досягнення цих цілей саме по собі може бути стратегічним завданням, належати до головних суспільних пріоритетів – навіть більш важливих, ніж економічне

процвітання, військова могутність тощо. Демографічна безпека пов'язується з максимально успішним рухом до зазначених цілей і протиставляється загрозам, здатним заблокувати цей рух або повернути його назад.

Російський дослідник В. Мамонов вважає, що демографічна безпека – це стан, при якому держава створює відповідні умови для захищеності конституційного права кожного громадянина на материнство, батьківство, створення родини, які необхідні для підтримки та підвищення репродуктивної здатності націй [12].

Проблематика демографічної безпеки також розглядається російськими вченими С. Соболевою та О. Чудаєвою, які під демографічною безпекою розуміють стан захищеності життя, відтворення й формування демографічних структур (статеві-віковий, етнічної, сімейної) від демографічних загроз, що підтримується за допомогою інституційного середовища. На їхню думку, метою забезпечення демографічної безпеки є створення державою умов, необхідних для нейтралізації реальних і попередження виникнення потенційних демографічних загроз [18].

В. Дударев вважає, що демографічна безпека характеризує захищеність соціально-економічного розвитку суспільства від внутрішніх і зовнішніх демографічних загроз, що забезпечує, як мінімум, збереження геополітичного, економічного й етнічного статусу держави [17].

На думку російського вченого Л. Рибаківського, демографічна безпека – це функціонування й розвиток популяції як такої в її статеві-вікових та етнічних параметрах, співвідношення її з національними інтересами держави, які полягають у забезпеченні її цілісності, незалежності, суверенітету й збереженні існуючого геополітичного статусу [15].

Досліджуючи статистичні аспекти демографічної безпеки, О. Бантікова пропонує розглядати демографічну безпеку як найважливішу складову національної безпеки країни та визначає її як стан захищеності основних життєво важливих демографічних процесів від реальних і потенційних загроз [2].

Отже, результати аналізу російського офіційного та наукового дискурсів проблематики демографічної безпеки дозволяє зробити висновок про існування розбіжностей у вживанні понять і термінів, їх нез'ясованість, нерозмежування за обсягом та значенням у наукових дослідженнях. Це свідчить про те, що осмислення демографічного буття з його багатограними проявами та наслідками в Російській Федерації ще не завершено. Більшість російських дослідників при визначенні терміну “демографічна безпека” розуміють такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз за якого забезпечується прогресивний розвиток суспільства.

З урахуванням вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. Трактування сутності та змісту поняття демографічної безпеки, які зустрічаються в офіційних документах, що регламентують діяльність держави у сфері забезпечення національної безпеки України, Республіки Білорусь та Російської Федерації, науковій літературі, досить неоднозначні. Ретельний аналіз

існуючих визначень демографічної безпеки дозволив констатувати, що поширеними є три підходи до визначення цього поняття: офіційний, системний та аксіологічний.

За офіційного підходу демографічна безпека визначається як захищеність національних демографічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Прибічники системного підходу у визначенні демографічної безпеки акцентують увагу на збереженні стабільності та нормального функціонування системи (країни, держави, суспільства як соціальної системи) в умовах деструктивного впливу на демографічну сферу.

У визначенні демографічної безпеки з позиції аксіологічного підходу смисловий акцент робиться на самоцінності демографічних процесів, існуванні автономних, екзистенціальних демографічних цілей. Демографічна безпека трактується як захищеність процесу життя й безперервного природнього відновлення поколінь людей, а її зміцнення пов'язується з подовженням людського життя, підвищенням ефективності демографічного відтворення.

Порівняльний аналіз зазначених підходів дозволяє зробити висновок, що найбільш універсальним і логічно обґрунтованим варто вважати все ж таки аксіологічний підхід. Аксіологічне розуміння демографічної безпеки фактично включає інші трактування і дозволяє зняти притаманні їм недоліки та протиріччя.

Подальші дослідження будуть присвячені історико-культурним особливостям національних систем забезпечення демографічної безпеки зарубіжних країн та України.

Література:

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіц. вісник України. – № 29.
2. Бантикова О. И. Статистический анализ демографической безопасности (на примере Оренбургской области) : дис. ... к.э.н. / О. И. Бантикова ; Оренбург. гос. университет. – Оренбург, 2007 – 220 с.
3. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів : [монографія] / [В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков та ін.] ; за заг. ред. В. О. Ананьїна. – К. : ІСЗЗІ НТУУ “КПІ”, 2009. – 271 с.
4. Вишнеvский А. Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А. Г. Вишнеvский. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с.
5. Давидюк О. О. Соціална безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників. – Режим доступу : <http://cpsr.org.ua/?pr=6&id=175>
6. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... д.філос.н. : спец. 21.03.01 / О. П. Дзьобань. – Х., 2005. – 457 с.
7. Дударев В. Б. Статистическое исследование демографической безопасности России : дис. ... к.э.н. / В. Б. Дударев ; Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – М., 2008. – 160 с.

8. Економічна безпека України в умовах глобальних викликів : [монографія] / [А. А. Мазаракі, О. П. Корольчук, Т. М. Мельник та ін.] ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. – К. : КНТЕУ, 2010. – 718 с.

9. Закон Республики Беларусь “О демографической безопасности республики Беларусь” от 4 января 2002 г. № 80-з. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon082.html>

10. Казушич В. Д. Демографические аспекты демографической безопасности Беларуси / В. Д. Казушич // Репродуктивное здоровье населения и демографическая безопасность республики : материалы респ. семинара. – Минск : Миртруда РБ, 2000. – С. 4–7.

11. Концепция демографического развития Российской Федерации на период до 2015 года. – Режим доступа : http://www.vzsrfr.ru/prav_rasp/5.htm

12. Мамонов В. В. Обеспечение демографической безопасности – приоритетная задача Российской государства / В. В. Мамонов // Журнал российского права. – 2002. – № 6. – С. 32–38.

13. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України // Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступа : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738

14. Рингач Н. О. Мінімізація демографічних загроз як необхідний компонент політики забезпечення національної безпеки України / Н. О. Рингач // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 14/15. – С. 140–145.

15. Рыбаковский Л. Л. Демографическая безопасность : геополитические аспекты / Л. Л. Рыбаковский. – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_10942.html

16. Тиводар С. И. Демографическая безопасность России: институционально-правовое обеспечение национальных интересов : дис. ... д.ю.н. / С. И. Тиводар ; Ростовский юрид. ин-т МВД России. – Ростов-н/Д., 2008. – 345 с.

17. Харченко М. А. Демографические процессы как угроза и условие обеспечения национальной безопасности Российской Федерации : дис. ... к.полит.н. : спец. 23.00.02 / М. А. Харченко ; Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2008. – 167 с.

18. Чудаева О. Демографическая безопасность России: факторы, проблемы, индикаторы / О. Чудаева, С. Соболева // Россия и россияне в новом столетии: вызовы времени и горизонты развития : Исследования Новосибирской экономико-социологической школы ; отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина, О. Э. Бессонова. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2008. – Гл. 27. – С. 589–601.

19. Шахотько Л. П. Существующая демографическая реальность и национальная безопасность / Л. П. Шахотько, Л. М. Анисов // Репродуктивное здоровье населения и демографическая безопасность республики : материалы семинара. – Минск, 2000. – С. 8–13.